

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

dini və milli tolerantlıq, millətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda Şərq-İslam-Türk mədəniyyətinə əsaslı milli ideyalar arasında ilk olaraq önə çıxan dini birlik - İslam birliyi olmuşdur. Din qan-nəsil (etnos) birliyinə əsaslanmasa da, ancaq bir çox millətlərin varlığında və özünü qorumasında mühüm rol oynamışdır. Hətta, bəzi millətlər bu günə qədər var olmalarında tapındıqları dinə borcludurlar. Çünki dinin cəmiyyətin şüuruna təsiri qan-nəsil birliyindən daha çox etiqad, inam və inanclarla bağlıdır. Bu inanclar, inanclar müxtəlif millətlər daxilində fərqli mahiyyətlərə malik olmalarına baxmayaraq, onların əsas təsiretmə vasitəsi ilk növbədə, şüurla bağlıdır. Yəni din ideyasında insanları birləşdirən onların şüurlarında hər hansı sitayiş obyektləri və ona gətirilən inanclar, etiqadlardır.

Özəlliklə, müstəmləkə halına düşmüş bir çox millətlərin bundan qurtulmaq üçün milli ideya kimi tapındıqları dini seçmələri də təbiidir. Məlum olduğu kimi milli özünüdəyən, milli özünüdəyənə bağlı ideyalar yaranana qədər din ideyası milli ideya rolunda çıxış etmişdir. Təsədüfi deyil ki, orta əsrlərdə bir çox Avropa-Qərb millətlərinin əsas milli ideyası Xristian dini olmuşdur. Qərb millətləri (fransızlar, ingilislər və b.) yalnız 17-18-ci əsrlərdən başlayaraq millət və din ideyalarını bir-birindən fərqləndirməyə başladılar. Bununla da, həmin dövrdən etibarən Avropanın xristian topluları millət olma prosesinə üz tutdular. Bu prosesdə N.Makiavelli, Tomas Hobbs, Con Lokk, Ş.L.Mönteskye və başqaları mühüm rol oynadılar.

Maraqlıdır ki, Xristian Avropasında millətləşmə prosesi getdiyi bir dövrdə İslam Şərqində dinləşmə daha da gücləndi. Məsələn, Osmanlı, Səfəvilər kimi böyük müsəlman dövlətlərində milli kimlik tamamilə aradan qalxır, onun yerini sünni osmanlılığı, şiə iranlılığı tuturdu. Bu baxımdan həmin əsrlərdə Avropa mütəfəkkirləri milləti xristianlıqdan fərqləndirməyə çalışdıqları halda, müsəlman Şərqi mütəfəkkirləri tərsinə ümmətçiliyi gücləndirməyə çalışırdılar. Bu mənada, müsəlman xalqlarının (ərəb, türk, fars və b.) mütəfəkkirlərinin bir qismi islamçılıqı həmişə milli ideya kimi qəbul etmişlər. Onlar bu fikirlərini isə «müsəlmanlar qarşadirlər» prinsipi ilə əsaslandırmağa çalışıblar. Sadəcə, bu zaman hər bir müsəlman mütəfəkkiri İslama təmsil olduğu millətinin (ərəb,

naşacaqlarsa, bu zaman müsbət nəticə əldə etmək də çətin olacaqdır. Eyni sözləri, türklük və müasirlik, islamçılıq və müasirlik anlayışlarına da aid edə bilərik.

Ola bilər ki, milliliyə, yaxud da müasirliyə aid hər hansı bir əməl dinlə səsleşməsin. Bu zaman millətin üzvlərinin istənilən məsələyə nə qatı millilik (bəzilərində görə müasirliyin ziddinə olaraq) baxımından yanaşması, nə də islamlıqdan çıxış etməsinin vacibliyini irəli sürmək doğru deyildir. Ümumiyyətlə, millətin üzvləri istənilən məsələyə münasibətdə millilik və islamlıq nəzər nöqtəsindən fərqli yanaşsalar da, son nəticədə həm millətin, həm də dinin ortaq çıxararı-

ya kimi dinə münasibətdə hər iki hal özünü bürüzə vermişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, islamçılıq bir ideoloji təlim kimi XIX əsrin sonlarında bütün türk-müsəlman dünyasında geniş yayılmışdı, artıq bütün əksər türklər kimi 7-8-ci əsrlərdən etibarən İslama tapınan Azərbaycan türklərinin də həyatında onun əhəmiyyəti başa düşüləndir. Başqa sözlə, islamçılıq həm Azərbaycan xalqının 7-ci əsrdən bəri tapındığı bir dinin təzahürü kimi, həm də yeni dövrlə çulğalaşmaq istəyən bir fikir cərəyanı olaraq azərbaycanlı-türk mütəfəkkirləri üçün doğma olmuşdur. Xüsusilə, İslama tapınan bütün türklər kimi Azərbaycan türklə-

miş, bu yolda islamı müsəlman xalqının dirçəlməsi və yeniləşməsi üçün yeganə vasitə hesab etmişlər. Guya, sultan Türkiyəsində yaranmış «panislamizm» İslam dininə itaət edən bütün xalqları vahid müsəlman dövləti halında birləşdirməyi təbliğ etmişdir.

Fikrimizcə, SSRİ ədəbiyyatında «İttihadi-islam» və «panislamizm» anlayışlarına yalnız mürtece mənə verilərək, onun mütarəqqi mahiyyətinin gizlədilməsi Qədim Mustafayevin «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi» əsərində qismən etiraf edilmişdi. O qeyd edirdi ki, «İttihadi-islam» ideyasının yalnız «panislamizm»

Çağdaş Azərbaycan tarixində İslamçılıq

Onun mahiyyəti və əsas istiqamətləri

fars, türk və s.) milli-mənəvi dəyərləri çərçivəsində yanaşıblar. Başqa sözlə, milli mədəniyyətləri ilə dini mədəniyyətlərini müxtəlif yollarla bir-birinə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərirlər. Hətta, bəzi millətlər (farslar və b.) bir qədər də qabağa gedərək milli mədəniyyətlərini müsəlman mədəniyyəti adı altında təqdim edərək, digər millətlər üzərində milli üstünlükləri bu formada həyata keçirməyə çalışmışlar.

larına uyğun hərəkət etməlidirlər. Ən azı ona görə ki, dini əxlaqi-mənəvi dəyər kimi qəbul edən millət dövlət siyasətində prioritet olaraq milli maraqlardan çıxış edir. Din isə bu milli maraqların tərkib hissəsi kimi dövlətin işinə qarışmır, əksinə lazım gələnlərdə millilik ideyasına dəstək olur. Fikrimizcə, bu halda millilik müəyyən mənada, şərti olaraq din ideyasından üstün mövqə tutur. Əlbəttə, bu çox nisbi bir məsələdir.

lərinin zaman-zaman milli kimliklərini «müsəlman» olaraq görmələri, milli və dini keyfiyyətlərini son dərəcədə bir-biri ilə çulğalaşdırmaları islamçılığın Azərbaycanda yer tapmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Milli Azadlıq Hərəkatının inkişafında yeni bir dönəmə daxil olan Azərbaycan türklərinin, onların aydınlarının əksəriyyətinin də, ilk olaraq islam ideyasına müraciət etmələri təbii idi. Bu mənada

adı altında qələmə verilərək, burada əsas məqsədin «ümumdünya müsəlman siyasi birliyi»nin, «xilafət»in yaradılmasının olması ilə bağlı müddəalar heç də həqiqətə uyğun deyil: «Cəmaləddin Əfqaninin «İttihadi-islam»ı daha geniş mənaya malik olub, dini-əxlaqi və ictimai-siyasi məzmun kasb edən bir təlim olmuşdur. Buna görə də panislamizmi iki mənada sözün geniş mənasında – əfqanilərin irəli sürdükleri dini-əxlaqi, ictimai-siyasi təlim və hərəkət mənəsində və dar mənada – yalnız siyasi məqsədlər güdmək, «xristian dünyasına qarşı qüdrətli vahid «ümumdünya müsəlman dövləti» yaratmaq, ümumdünya müsəlmanlarını vahid siyasi mərkəzdə (xilafətdə) birləşdirmək mənəsində, yeni dini-siyasi ideologiya və hərəkət mənəsində anlamaq olar». Doğrudan da, islamçılığın dini-əxlaqi təlim kimi konsepsiyasını yaranan Cəmaləddin Əfqani öz xələflərinə demişdir ki, nəhəng bir vücud olan islam ağır «xəstə»dir, belə bir vəziyyətdə olan islam dünyasının xilasını müsəlmanların ilkin islamı mənimsəmək və əməl etməklə yanaşı, milli mədəniyyətlərinə sahib çıxmaları, həmçinin milli varlıqlarını qoruyub saxlamalarıdır. Çünki milliliyyət din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulur. Bu mənada, milli diriliyin təməlini milli mədəniyyətin ünsürləri təşkil edir.

Əfqani və onun ardıcılarının – müsəlman burjuva ziyalıların, islamın müasirləşdirilməsi tərəfdarlarının «İttihadi-islam»ı dah çox antiimperialist, ümumdemokratik məzmun ifadə etmişdir deyən Q.Mustafayev, bununla yanaşı yazırdı ki, sovet müəlliflərinin əsərlərində «İttihadi-islam» və «panislamizm» anlayışları, əsas etibarilə ikinci mənada – dini-siyasi ideologiya mənəsində işlənməmişdir və işlənməkdədir. Buna əsas səbəb də «İttihadi-islam»ın milli-dini birlik mahiyyətinin sosial-demokrat, sosializm əqidəsi ilə ziddiyyət təşkil etməsi olub. Deməli, SSRİ dövrünün müəllifləri «İttihadi-islam» məsələsində mütarəqqi ruhlu islamçılarla mühafizəkarları qəsdən bir-birindən ayırmamış və bununla da, bütövlükdə islamçılıqı mürtece bir dini-siyasi ideologiya kimi qələmə vermişlər.

Ümumiyyətlə, 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər istər müsəlman ölkələrində, istərsə qeyri-müsəlman imperiyalarda müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparın müsəlman xalqları İslam amilini aparıcı ideya kimi görmüşlər. Yalnız bu dövrdən etibarən din ideyasına münasibətdə iki əsas məsələ özünü qabarıq surətdə bürüzə vermişdir. Bunlardan birincisi, İslam ideyasını əxlaqi-mənəvi dəyər kimi qəbul edib, onu milliliklə paralel şəkildə aparmaqdır (Cəmaləddin Əfqani, Məhəmməd İqbal, Əhməd Ağaoğlu və b.). Yəni millilik və islamlıq bir-birindən fərqləndirərək onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri görməyi bacarmaqla yanaşı, istənilən halda onların sintezindən çıxış etməkdir. Türklük və islamlıq arasındakı oxşar və fərqliliklər heç də bir-birini tamamilə təsdiq və yaxud da tamamilə inkar etməsi anlamında başa düşülməməlidir. Başqa sözlə, heç bir halda bunların arasında mütəqəbbərlik və qeyri-bərabərlik işarəsi qoyulmamalıdır. Əgər kimlərsə məsələyə əvvəlcədən bu cür ya-

Ancaq bütün hallarda, milli maraqlar baxımından milliliyin dinə münasibətdə nisbi də olsa, üstünlüyü vacib məsələdir. Çünki əksər millətlərin (fransızlar, ingilislər, türklər, almanlar, ruslar və b.) müstəqil varlığında millilik amili əsas götürülür, nəinki din faktoru.

Din ideyasına münasibətdə ikinci önəmli məsələ, ondan siyasi ideologiya kimi istifadə olunmasıdır. Yəni bəzi millətlər, xüsusilə İslam Şərqinə aid bir çox xalqlar (ərəblər, farslar və b.) var ki, müstəqil varlıqlarına görə, ilk növbədə din faktoruna borcludurlar. Ancaq bu o demək deyil ki, bu ölkələrdə millilik faktoru nəzərə alınmır. Sadəcə, müsəlman inancılı bəzi millətlər, o cümlədən ərəblər, farslar və başqaları bir çox səbəblərə görə, zahirən İslam ideyasını dövlətin rəsmi ideyası kimi qəbul etsələr də, faktiki olaraq millilikdən – panərəbizmdən, panfarsizmdən çıxış edirlər. Ona görə də, bu ölkələrdə din ideyasının millilikdən üstünlüyü nisbi xarakter daşıyır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli ide-

M.Ə.Rəsulzadə doğru yazırdı ki, Azərbaycan türkləri arasında başlanğıcda milli oyanış dini çərçivədə olmuş, dinin elmə zidd olmaması kimi mülahizələr irəli sürülmüş, bu mənada, XIX əsrdə Qafqaz türkləri milli varlıq kimi özünü hələ göstərə bilməmiş, daha çox ümmətçilik mənəsində din və məzhəbçiliyə meyil etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində islamçılıq («İttihadi-islam») təbliğ edən bütün qüvvələrin hamısı Qərb və SSRİ ədəbiyyatında «panislamistlər» adlandırılmış və bu dini-siyasi təlim «panislamizm» kimi qələmə verilmişdir. Xüsusilə, sovet ədəbiyyatında Azərbaycan milli burjuaziyasının ideologiyasına mürtece dini-siyasi təlim olan «panislamizm»ın təsirdən bəhs olunmuşdu. Sovet müəllifləri iddia edirdilər ki, panislamistlər «İttihadi-islam» proqramını həyata keçirmək üçün feodal keçmiş, köhnəliyi və patriarxal həyat tərzi-ni ideallaşdırmış, müsəlmanları keçmiş birliyə qayıtmağa çağır-

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur